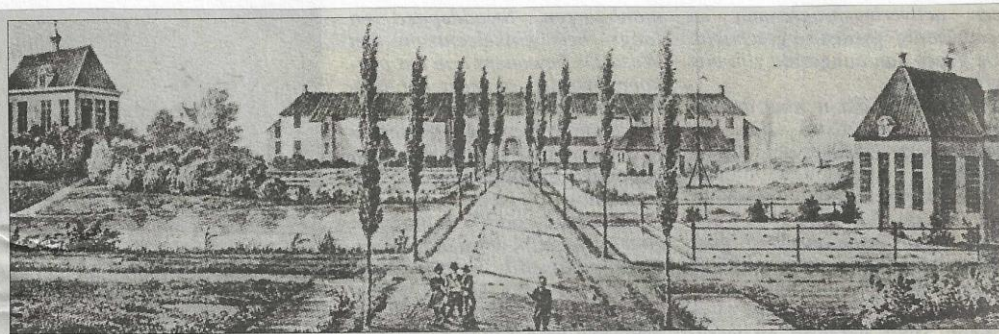
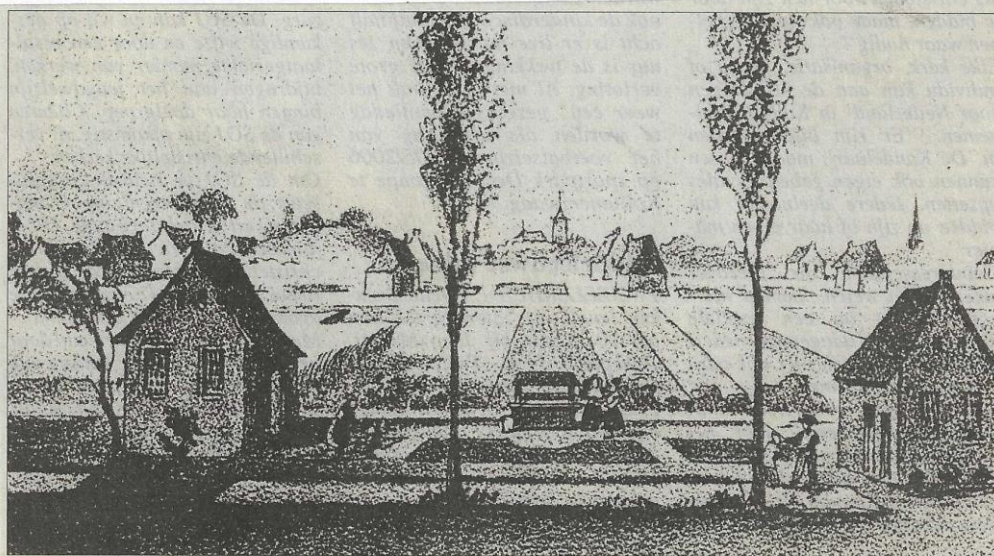

“Die niet werkt zal niet eten”

**Iets uit historie strafkolonie
de Ommerschans
van de Maatschappij
van Weldadigheid**

De Ommerschans was voor zijn tijd het grootste gebouw van Nederland. De behandeling in de kolonie van de bewoners liet te wensen over. Vaak was het eten soep en paardenbonen, niet van voldoende kwaliteit.

Na de overname van de Ommerschans en Veenhuizen door het Rijk bleef Willemsoord nog lange tijd bestaan. Ook deze kolonie kon zich niet handhaven. De hoeven werden in 1925 verkocht aan kolonisten.

**Door Dirk Reinder Wildeboer te Buitenpost.
Secretaris van de Stichting
Oud-Achtkarspelen.
Tel. 0511-541920. E-mail:
d.r.wildeboer@hetnet.nl**

In dit artikel valt onder andere iets te lezen over de lotgevallen van Jelle Gerbens Wagenaar uit Harkema, die als 14-jarige jongen op 7 april 1831 naar de Ommerschans werd gebracht. Verder wordt vrij uitvoerig ingegaan op de omstandigheden in die kolonie.

Maatschappij van Weldadigheid

In 1818 was door generaal Johannes van den Bosch het initiatief genomen voor de oprichting van een Maatschappij van Weldadigheid die tot doel had om het groeiend aantal paupers, landlopers, vondelingen en wezen op te voeden tot zedelijkheid en een eerlijk zelfbestaan, door hen onder te brengen in landbouwkolonies. Met subsidie van Koning Willem I werden de eerste kolonies gesticht op de woeste gronden in zuidoost-Friesland, zuidwest-Drenthe en het noorden van Overijssel. Daar ontstonden de kolonies Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord. Kenmerk van deze drie kolonies was dat men daar - weliswaar onder toezicht, maar toch in betrekkelijke vrijheid - zelfstandig kleinschalige landbouw kon uitoefenen. De kolonies kregen echter ook te maken met lieden die niet wilden of konden werken. Voor hen bedacht men een veel strengere kolonievorm, namelijk één waarin men onder dwang arbeid moest verrichten. Veenhuizen was de grootste dwangkolonie van de

Maatschappij, de Ommerschans in het noorden van Overijssel een goede tweede. Reeds in 1820 bleek er naast de vrije landbouwkolonies ook behoefte te bestaan aan inrichtingen voor het opnemen van personen van 'minder goed gedrag'. Hier vielen de bedelaars en zwervers onder. Maar ook wezen en vondelingen kwamen later in deze strafkolonies terecht, wanneer geen ander onderdak kon worden gevonden.

De Ommerschans

Oorspronkelijk was de Ommerschans een fort, maar na de tijd van Napoleon had het zijn strategische waarde verloren. In 1819 stond het Rijk het complex in vruchtgebruik geheel af aan de Maatschappij van Weldadigheid. Tegen betaling van f 40,- per persoon konden bedelaars een jaar lang hier verblijven. In het begin bleek de belangstelling niet groot. Omdat in 1822 het tehuis nog maar 79 personen telde, besloot de regering er een algemeen bedelaarsgesticht van te maken. Arrestanten, die worden opgepakt wegens bedelarij, liepen nu de kans voortaan 'linea recta' naar de Ommerschans te worden gestuurd. De staat stelde de Maatschappij de voorwaarde dat de bedelaars daar verplichte arbeid zouden verrichten. En passant zouden ze hopelijk tevens tot een hoger beschavingspeil worden gebracht door godsdienstlessen en schoolonderwijs. De oude vesting kwam in 1824 definitief in handen van de Maatschappij. Daar verrees voor die tijd het grootste gebouw van Nederland, een 'bolwerk', dat als verbeteringsoord moest dienen, maar in werkelijkheid één groot gevangenkamp was. Centraal

stond het hoofdgebouw, een twee verdiepingen tellend kloosterachtig vierkant gebouw met een grote binnenplaats en met blinde muren van 100 meter elk. Dit hoofdgebouw was de verblijfplaats van 1000 tot 1200 bedelaars, die in zalen van veertig à vijftig personen waren ondergebracht, naar sekse gescheiden. Over de binnenplaats was een houten hek aangebracht, waartussen wachters patrouilleerden. Op de binnenplaats, maar ook in een reeks van bijgebouwen, waren werkplaatsen

ingericht waarin de arbeid moest worden verricht. Het ging daarbij om spinnen, naaien, weven, breien en verstellen voor vrouwen en om klompen, schoenen en kleren maken voor mannen. Ook was er een smederij, een touwslagerij en een timmerwerkplaats. Vanwege het ontsappingsgevaar was het complex omgeven, met op de hoeken veldwachtersposten. Buiten de gracht lag een twintigtal boerderijen, waar men onder geleide van een detachement van 25 soldaten landarbeid verrichtte.

Een beeld van Harkema van vóór 1940.

Bezoek aan de Ommerschans

In 1942 verscheen het boek "Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hoogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jaren 1823". Jacob en Dirk waren studenten van voornamelijk huize, die op hun tochten ook een visite brachten aan de Ommerschans. Het was destijds nog maar drie jaren geleden dat de Ommerschans als strafkolonie was gesticht. De situatie die de beide heren daar aantroffen waren barbaars en zijn in onze ogen van nu maar moeilijk voor te stellen. We laten nu de schrijver van het dagboek, Jacob van Lennep, aan het woord. "Aan de hoofdpoot zaten eenige soldaten van de bezetting, bestaande uit een luitenant met 25 man. Aan de deur werden ons 25 halve stuiver entree gevraagd. Wij vroegen naar geen directeur, maar namen een colonist om ons rond te leiden. Wij kwamen op groote ruime bovenkamers, waar verscheidene vrouwen zaten te breien

of te spinnen. Van Hoogendorp ondervroeg er eene en hoorde dat zij te Delft gewoond had, waar zij met naaien en breien de kost verdiende, doch dat zij had moeten bedelen omdat haar kind ziek was en zij het niet op de schoot houden kon, terwijl zij werkte. Terwijl zij dit verhaalt plaatst zich een onderdirecteur achter ons en ziet haar strak in 't gezicht. Van Hoogendorp, verontwaardigd dat zijne vragen beluisterd worden, wil beproeven of de vrouw zal durven antwoorden en vraagt haar waar zij liever was, te Delft of aan de Ommerschans. De vrouw ziet den onderdirecteur bedeest aan, slaat de oogen neder en zwijgt. Van Hoogendorp dringt aan op een antwoord, waarop zij alleen zegt dat het brave lieden zijn die men over haar gesteld heeft. Doch nu stuift de opzienster der zaal, mede eene Coloniste, naar ons toe en roept uit, ik wou dat je 't mij vroeg, 'ik zou wel durven antwoorden'. Welnu, 'waar waart gij liever?' 'Wel daar ik vandaan kom, liever dan in dit vervloekt gebouw, dat ik de Noordzee wou zien'. Dit gezegde eener vrouw, die in een betere post geplaatst, dien lichtelijk door zulke onvoorzichtige woorden verliezen kon, verbaasde en trof ons".

Verdiensten

De algemeene grondregel, welke aan de Ommerschans in acht genomen wordt, is deze: die niet werkt zal niet eten. Dus de Colonist die slechts half werkt, krijgt slechts halve portie en die in 't geheel niet werkt geene. Elke Colonist boven de zestien jaren moet in de week 30 stuiver verdienen. Een gulden hiervan wordt voor zijn middagmaal gebruikt en voor zijne kleeding, uit een zwart grijs buis met groene opslagen, met witte knopen bestaande. De overige 10 stuiver worden hem betaald in kaartjens van 2 stuiver waarvoor hij in de winkel der Colonie zijn ochtend- en avondeten koopt. Deze kaartjens hebben buiten de Colonie geen debiet, omdat men aan geen Colonist, sterken drank zoude geven. Doch de onderdirecteurs zelve maken hier een schandelijk misbruik van, daar deze de kaartjens onder de waarde opkopen, den Colonist gereed geld verschaffen en zich zelve met dien woeker verrijken. Volgens de inrichting echter der Maatschappij kan geen Colonist met gewoone veldarbeid meer dan één gulden verdienen en moet dus om meer te hebben, andere zwaarderden arbeid verrichten. Zoo werken er sommige in de veenen, waar zij tot negen gulden toe in de week verdienen. Van hunne oververdiensten wordt hun een derde in gereed geld betaald, een derde blijft aan de maatschappij en het laatste derde gaat in hun bijzondere spaarpot. Die f 25,- heeft, kan door den kapitein, niet vrijgesteld, maar ter vrijstelling voorgedragen worden, dit hangt nog van de beslissing des hoofdbestuur af. Kinderen van twaalf tot zestien jaren moeten de geheele voeding verdienen en die van acht tot twaalf driebvierde. Dit laatste is volstrekt onmogelijk. Ook zagen wij het gevogl hiervan in de school, waarvan de driehonderd kinderen slechts een dertigtal aanwezig was, omdat de andere arbeiden moesten.

In de kinderkamer

Vervolgens bezochten wij de kinderkamer, waar zeven of acht kleine onder de zeven jaren zaten te spinnen. Een welgedane, knappe vrouw paste hen als kindermoeder op en tobde met een klein kind op den arm, zoodat zij zelve niet werken kon. Nu sprak van Hoogendorp een jongetje van zeven jaren aan. Van Hoogendorp: "Hoe komt gij hier jongetje?" Het kind zucht, antwoordt niet en knipt een traantje weg. Van Hoogendorp: "Antwoord vrij, waar kom gij vandaan?" Het kind: "Uit Rotterdam, mijnheer". Van Hoogendorp: "En wat had je gedaan, dat je hier gebracht werd?" Het kind: "Ik had iets gevraagd mijnheer en toen pakten de dienders mij op en brachten mij in de gevangenis en daar het ik acht weken in gezeten en toen hebben zij mij hier naartoe gebracht". Van Hoogendorp: "En wisten je ouders dat je bedelde?" Het kind: "Ja mijnheer mijn vader had het mij gelast". Van Hoogendorp: "Wat deden uwe ouders?" Het kind: "Mijn vader was lam en mijne moeder werke voor de lui;

maar in de gevangenis heb ik mijn ouders dikwijls gezien. Sints heb ik niets van ze gehoord".

'Al bedelend rondzwerven'

Uit stukken, die zijn te vinden in het gemeentearchief van Achtkarspelen, blijkt dat een zekere Jelle Gerbens Wagenaar, geboren in 1816 en wonende te Harkema-Opeinde, verbleef in de dwangkolonie Ommerschans. Zijn ouders waren Gerben Jelmers Wagenaar en Geeske Rapkes Tuinstra, die in 1812 waren getrouwd. Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren, te weten: Grietje (1812), Rapke (1814), Jelle (1816), Jelmer (1819) en Jiesk (1821). Jelle was dus nummer drie in de rij. Bij de geboorte van het vijfde kind, op 25 juni 1821, stierf moeder Geeske helaas op dezelfde datum. Het overlijden van de moeder bij een bevalling kwam destijds veelvuldig voor en dat was vaak te wijten aan de zogenaamde kraamvrouwenkoorts. Vader Gerben was dus weduwnaar geworden, maar die trouwde twee jaren later met een twaalf jaar jongere vrouw, waarna nog drie kinderen ter wereld kwamen. Zoals in een brief van 13 mei 1833 van de grietman valt te lezen, zwierven de jongens uit het gezin al bedelend rond en zijnd rond, hoewel ze toen nog zeer jong waren. Voor Jelle (misschien de lastigste), was echter geen plaats meer in het ouderlijk huis en dit zou komen door de slechte behandeling van de stiefmoeder. Hoe het verder ging met de overige broers weten we niet, maar in ieder geval staat het wel vast dat Jelle op 7 april 1831 werd opgenomen in de kolonie Ommerschans. Hij was toen veertien jaar. Vermoedelijk was er voor Jelle geen andere oplossing om onderdak te komen. Ruim twee jaar later, in mei 1833, is er iemand (waarschijnlijk een personeelslid van de Ommerschans), die voor hem een verzoek aan de minister schreef om te worden ontslagen "ten einde naar zijn vader (de stiefmoeder werd niet genoemd) te kunnen terugkeren, als zijnde hij wel in staat door handenarbeid zijn noodige onderhoud te kunnen verdienen". Dit verzoek kwam via de gouverneur van Friesland bij de grietman van Achtkarspelen terecht, aan wie werd verzocht "om consideratie en advies". Dat wil zeggen om er kennis van te nemen, het te overwegen en er zijn oordeel over uit te brengen.

Het oordeel van de grietman

Op 13 mei 1833 schreef de grietman het volgende: "Hierover te berichten dat ik er niet over kan oordeelen of deze jongen al of niet in staat is om voor zich zelve de kost te winnen, uit hoofde ik

met zijn tegenwoordige phisique en moreelen toestand niet bekend ben. Doch dat ik wel weet dat hij lang voor dat hij in de Coloniën, is opgenomen, met zijn broertjes, door hunnen vader bij haren overledene moeder verwekt, nadat de vader hertrouwd was, het ouderlijk huis heeft moeten verlaten, volgens geruchte hoofdzakelijk door de kwade behandeling van de stiefmoeder. Dat van toen af, deze kinderen, allen nog zeer jong zijnde, steeds wijd en zijd al bedelende hebben rondgezworven. Dat ik er dus geen heil voor deze jongen in kan zien, om naar deze ontwaarde ouders terug te keeren en van gevoelen ben dat hij op geene ondersteuning van dezelve kan rekenen. Dat het diensvolgens mij voorkomt, dat wel aan des reequestants verzoek zou kunnen worden voldaan, wanneer de Directie van de Coloniën hem in staat oordeelde, om geheel in zijn eigene behoefte te kunnen voorzien. Doch zoo niet, dat het dan ter bevordering van zijn eigen geluk, waarschijnlijk beter ware, dat hij aldaar nog zoo lang blijft, tot hij daartoe in staat is".

Verzoek afgewezen

Uit een brief van de gouverneur aan de grietman valt op te maken dat Jelle nog in Ommerschans moet blijven. Aan hem zou "te kennen worden gegeven, dat hij zich door een vlijtig en oppassend gedrag, waardig zou moeten maken om in een algemeene voordracht tot ontslag van de Permanente Commissie te worden begrepen". Met andere woorden: zijn gedrag was niet goed genoeg om hem voor ontslag voor te dragen bij de betreffende commissie.

Kosten

Elk jaar kwam er op het grietenhuis in Buitenpost een declaratie binnen van de Maatschappij van Weldadigheid wegens "verpleging van wezen en bedelaars in de Coloniën". De kosten betroffen "transport-, vervangings-, vestigings en onderhoudskosten" in Veenhuizen en de Ommerschans. Behalve Jelle Gerbens Wagenaar, waren er nog drie personen, waarvoor moest worden betaald, te weten Johan Rienks Bijlsma, Michiel Michiels Kramer van Drogeham en Grietje Freerks Wierdema van Rottevalle. Johan Bijlsma was een wees. Zijn moeder Stijntje Douwes Oostma stierf 5 april 1827 op 38-jarige leeftijd en was toen al weduwe.

Voor een vol jaar (1832) bedroeg de prijs f 15,- en f 25,-. Verder kunnen we lezen dat Michiel Kramer, (nog maar dertien jaar oud), op 9 mei 1832 was gedeserteerd. Hij had dus de benen genomen. Dit scheen vaker voor te komen, want op de declaratie werd ook aangetekend, dat wanneer er namen van "verpleegden" op de staat voorkwamen, die waren gedeserteerd, "de uitnodiging gold de noodige maatregelen te nemen, ten einde die personen, zoo mogelijk gearresteerd en naar de Colonie terug te brengen".

Herhaalde verzoeken

Na de afwijzing van het laatste verzoek om ontslag uit Ommerschans kwamen al heel gauw andere requesten binnen met hetzelfde doel, zowel bij de minister als bij het grietenhuis

van Achtkarspelen. Grietman van Haersma moest het volgende jaar 1834 alweer in actie komen om advies te geven over mogelijk vertrek van Jelle uit de kolonie. Allereerst bracht hij naar voren dat zijn eerder advies d.d. 13 mei 1833, nog hetzelfde was. Verder schreef hij:

"Daar het intusschen eenige bevreemding baart dat deze Colonist niet ophoudt van tijd tot tijd, zoowel den Heer Minister als dit Bestuur, met adressen om ontslag te overladen. Zouden er wel mogelijk voor ons onbekende redenen kunnen bestaan, die het ontslag voor hem wenschelijk zouden kunnen maken, hetzij dat hij door heimwee mogte zijn aangetast of anderszins, waarover door de directie van de Colonie kan worden geoordeeld. Zoo niet komt het mij, onder verbetering, niet ondienstig voor dat de sribent

van die menigvuldige adressen, indien hij een geëmployeerde van de Colonie is, eens onder de oog- en wierde gebragt, om zich in het vervolg hiervan te onthouden". Op 25 februari 1835 kwam er bericht uit Leeuwarden dat het verzoek van Jelle Gerbens Wagenaar "was gewezen van de hand". De reden van de afwijzing was exact gelijk aan die van twee jaar eerder. Blijkbaar was dit de standaardreactie op een verzoek om ontslag, wanneer er geen sprake was van "vlijtig en oppassend gedrag". Nog even terug te komen op de door de grietman genoemde "onbekende redenen". Waaraan we hieraan moeten denken is een moeilijke zaak, maar zou het zo niet kunnen zijn dat men Jelle vanwege zijn gedrag lieve kwijt dan rijk was in Ommerschans? De verzoeken werden namens hem door een ander geschreven, vrijwel zeker was dit iemand in dienst van de kolonie, wellicht een onderdirecteur.

Geneeskundige- en geestelijke verzorging

''Wat verder zat een ziekelijke man op een bank neer. Deze was een kameraad van onzen geleider en had negentien jaar als sergeant bij de compagnie gediend. Beide woonden bij Brussel, alwaar men hun diets maakt dat zij aan de Ommerschans eene hoeve zouden krijgen en een goed bestaan. Onder dit voorwendsel bracht men hen derwaarts. De Sergeant verhaalde ons met bittere lach dat zijne vrouw eene week te vorèn van wanhoop was omgekomen. Op de plaats ontmoette ons bij 't keeren een lange kerel. Deze was de kwakzalver aan welke de 996 zielen die in de Ommerschans woonen, toevertrouwd zijn. Hij is uit Duitschland gebannen en woont bij de vaart in een hol. De president van het geneeskundig toeverzicht te Zwol, heeft hem beschaamd gemaakt en doen bekennen dat hij van al de kruiden in zijne recepten alleen de kropsalade kende. Ook hoorde ik dat de Gouverneur van Overijssel klachten over hem heeft ingeleverd. Intusschen sterven de Colonisten onder zijne handen. Laatst werd een Colonist, dood tegen een deur liggende, gevonden. Met de Godsdienstoefeningen is het ellendig gesteld. De Predikant die twee uren van de Schans afwoont komt 's winters niet wegens de slechte wegen en was nu uitlandig, zoodat er geen dienst was. 's Winters is er dus ook geene catechisatie, voor 't algemeen zijn de kinderen te vermoeid van 't werken om dezelve bij te wonen. De Roomschen hebben in 't geheel geen dienst omdat er nog geen gewijde grond is: en de pastoor staat alleen de stervenden bij''.

'Vele abuizen'

Na afloop van het bezoek waren de beide studenten erg onder de indruk. Ze hadden veel lijden en ellende in de kolonie gezien. Zij besluiten nog een bezoek te brengen aan de kapitein, die de leiding had. ''Wij kwamen dus bij de kapitein, een klein man, met een vriendelijk doch eenigszins weemoedig gelaat en Hoogduitsche uitspraak. Hij ontving ons aan de deur en begon met deze woorden: ''Gij hebt het gesticht gezien? Welnu gij zult er voorzeker vele abuizen gevonden hebben?'' Dit begin trof ons en deed ons openhartig met hem omgaan. Hij bood ons pijpen en zijne vrouw schonk ons thee. Wij spraken over al de ongelukkigen die buiten hun schuld in de Ommerschans zaten.

Nu verhaalde hij ons de volgende gebeurtenissen. Eenige Groningse huisgezinnen hadden zich voor de vrije Colonie van Veenhuizen aangegeven en reisvaardig gemaakt. Door het schandelijkst bedrog voerde men hen naar de Ommerschans; de kapitein maakte hiervan zijn rapport bij de Maatschappij, doch de ongelukkigen deelen intusschen in de elende daar heerschende. Een reiziger zich buiten 's lands begevende, komt 's avonds in een dorp aan: in de herberg geen logies kunende krijgen vervoegt hij zich bij de Schout. Deze eene flesch te veel gedronken hebbende, scheldt hem voor een landlooper uit. De reiziger toont zijn pas, zoo men weet, in 't Fransch gesteld. De Schout, die taal niet machtig, antwoordt hem: ''Wat heb ik met je oude congé uit Franschen dienst te doen''.

Hij laat den man vatten en naar de Ommerschans voeren. De kapitein ziet bij de aankomst zijn pas en maakt zijn rapport, doch de arme reiziger is nog niet vrij. Eene vrouw van over de zeventig jaren had bij hare dochter een zak aardappelen gehaald en bracht dien tehuis. De veldwachter pakt haar op en zendt haar naar de Ommerschans. Een arbeider bij Brugge werd van 't werk keerende door geuwhonger overvallen. Een vrouw staat hem bij, doch de marechaussée vat hem als landlooper en zendt hem naar de Ommerschans, buiten weten zijner elendige vrouw en kinderen die van gebrek kwijnen en van de hulp des huisvaders verstoken zijn''. ''Zeer geroerd'' namen de beide vrienden afscheid van de kapitein.

Tot slot

In 1859 werd de Ommerschans overgenomen door het Rijk. Het was gebleken dat de dwangkolonies van de Maatschappij van Weldadigheid financieel niet op eigen benen konden staan. Men besloot in 1889 de kolonie op te heffen en de laatste bewoners verdwenen naar Veenhuizen. In 1870 waren de vrouwen en kinderen reeds overgeplaatst. In 1890 volgde verkoop en afbraak van de Ommerschans.

Jelle Wagenaar verbleef op 28 maart 1835 nog steeds in de kolonie. In een document dat betrekking heeft op de Militie van die datum, wordt vermeld dat hij ''Colonist in de Ommerschans'' is. Hij was toen achttien jaar oud en heeft dus zeker vier jaar of langer daar gezeten.

Dit was een publicatie namens de Stichting Oud-Achtkarspelen.

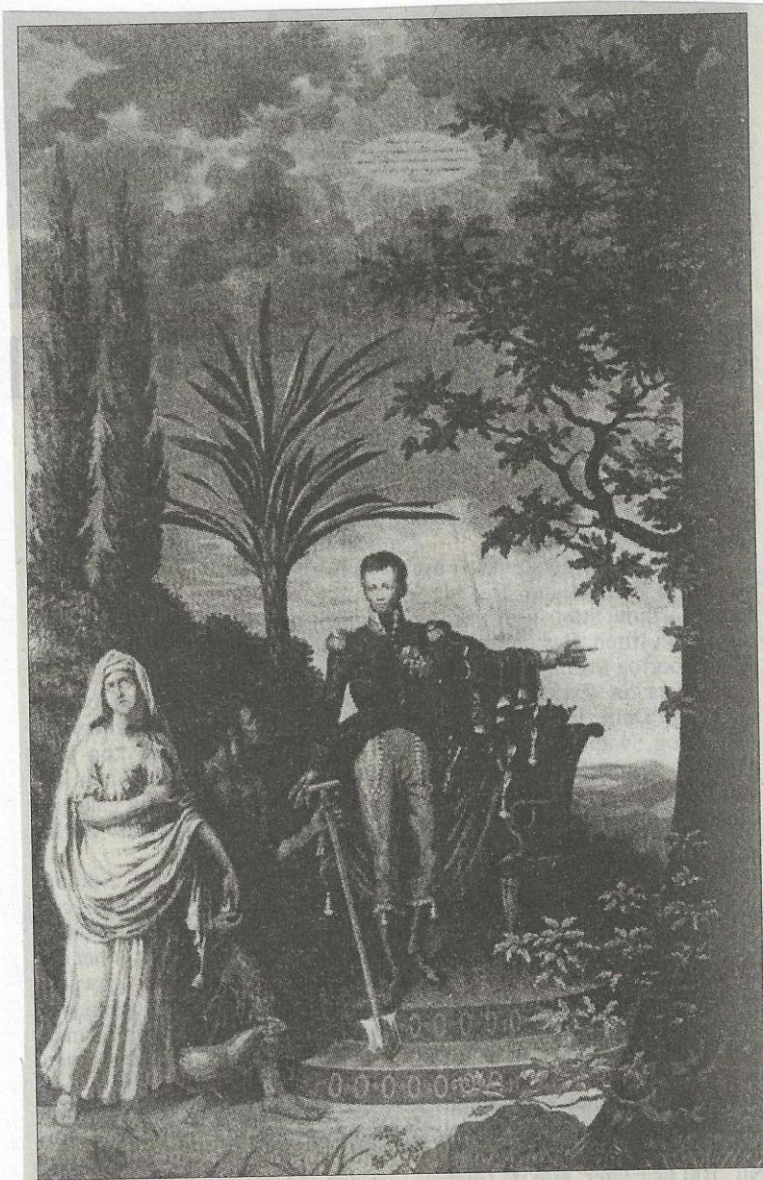
De Heer Minister van Binnenland-
 sche Zaken, by dispositie van den 11 Febrvary
 1835, N°. 166, 7^e Afd. berekenendes op het ver-
 zoek om ontslag uit de Colonien derbaat-
 Schappij van Weldadigheid van Jelle
Gerbens Wagenaar heeft dat verzoek
 gemeken van de hand, met te kennen geving
 aan den Adresfant, dat hy door een styf en
 opzaffend gedrag zich kwal moeten
 waardig maken om in een Algemeene
 Voorzigt van de Permanente Commissie
 der gemelde Waatschappij te worden begrepen.
 Dese zaak maakte het onderwerp
 van U. Coëstet^e bericht van den 2° October
 1834 N°. 285

De Haatoraad
 Gouverneur van Vriesland
 van Kampen van Olyf

Leeuwarden den 23 Febrvary 1835

an het Raatselyc Bureau
 van
 Achtkarspelen

Afwijzende beschikking op het verzoek van Jelle Gerbens Wagenaar om uit de Ommerschans te worden ont-
 slagen. (Uit: gemeentearchief van Achtkarspelen)

Een zinnebeeldige prent van de vrije landbouwkolonie Frederiksoord.